TIJORAT BANKLARIDA FOIZ RISKINI BOSHQARISH VA RISKNI KAMAYTIRISH USULLARI

Ziyodullayev Sodiqjon Mamadillayevich
Termiz iqtisodiyot va servis universiteti
Moliya va turizm kafedrasi o'qituvchisi,
Iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
ORCID:0009-0004-9203-9216
Tel:+998902454747
E-mail: sodiqjonziyodullayev9@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada global iqtisodiy beqarorlik va Markaziy bankning pul-kredit siyosatidagi o'zgarishlar sharoitida tijorat banklarida foiz riskini boshqarishning metodologik va amaliy jihatlari tadqiq etilgan. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, banklararo bozordagi likvidlik tebranishlari va inflyatsiya darajasining o'zgarishi banklarning sof foydasiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Maqola yakunida tijorat banklarida foiz riskini minimallashtirish uchun derivativ instrumentlardan foydalanish, aktiv va passivlarni boshqarish (ALM) qo'mitalari faoliyatini takomillashtirish hamda foiz stavkalari prognozlash tizimini raqamlashtirish bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: tijorat banki, foiz riski, GAP tahlili, muddatiylik, sof foiz marjasi, aktiv va passivlarni boshqarish, derivativlar, moliya bozori

Аннотация. В данной статье исследуются методологические и практические аспекты управления процентным риском в коммерческих банках в условиях глобальной экономической нестабильности и изменений в денежно-кредитной политике Центрального банка. Анализ показал, что колебания ликвидности на межбанковском рынке и изменения уровня инфляции оказывают существенное влияние на чистую прибыль банков. В завершение статьи разработаны научно-практические рекомендации по

использованию производных инструментов для минимизации процентного риска, совершенствованию деятельности комитетов по управлению активами и пассивами (ALM) и цифровизации систем прогнозирования процентных ставок.

Ключевые слова: коммерческий банк, процентный риск, GAP-анализ, дюрация, чистая процентная маржа, управление активами и пассивами, деривативы

Abstract. This article examines the methodological and practical aspects of interest rate risk management in commercial banks amidst global economic volatility and shifts in Central Bank monetary policy. Findings indicate that liquidity fluctuations in the interbank market and changes in inflation significantly impact bank net profits. The article concludes with scientific and practical recommendations for utilizing derivative instruments to minimize interest rate risk, enhancing the activities of Asset and Liability Management (ALM) committees, and digitalizing interest rate forecasting systems.

Keywords: commercial bank, interest rate risk, GAP analysis, duration, net interest margin, ALM, derivatives, financial market

Kirish. Zamonaviy bank tizimining rivojlanishi va moliya bozorlarining globallashuvi sharoitida tijorat banklari faoliyatida risklarni boshqarish, ayniqsa foiz riskini tartibga solish eng dolzarb iqtisodiy masalalardan biri hisoblanadi. Foiz riski tijorat bankining moliyaviy holatiga bozor foiz stavkalarining noqulay o'zgarishi natijasida yuzaga keladigan salbiy ta'sir bo'lib, u bankning sof foizli daromadlari va kapitalining iqtisodiy qiymatiga bevosita daxldordir.

O'zbekiston bank tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar, xususan, banklarni xususiylashtirish va bozor mexanizmlariga o'tish jarayonida Markaziy bankning inflyatsion targetlash siyosati foiz stavkalari dinamikasiga yangicha talablar qo'ymoqda. Bugungi kunda banklar nafaqat kredit portfelining sifatini saqlash, balki aktivlar va passivlar o'rtasidagi muddatiy nomutanosiblikni ham to'g'ri

boshqarishi lozim. Bu esa foiz riskini boshqarishning metodologik asoslarini chuqur o'rganishni taqozo etadi. Dunyo moliya bozoridagi so'nggi tendensiyalar, jumladan, rivojlangan davlatlar markaziy banklarining foiz stavkalari bo'yicha qarorlari milliy moliya bozoriga ham o'z ta'sirini o'tkazmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-2025 yillarga mo'ljallangan bank tizimini isloh qilish strategiyasida ham bank risklarini boshqarish tizimini xalqaro standartlar asosida takomillashtirish muhim vazifa qilib belgilangan. Mazkur jarayonda banklarning moliyaviy barqarorligini ta'minlashda foiz marjasini optimal darajada saqlash strategik ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Foiz riskini boshqarish masalalari ko'plab xorijiy va mahalliy iqtisodchi olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Jumladan, F. Mishkin o'zining 'Pul, bank va moliya bozorlari iqtisodiyoti' asarida foiz stavkalari o'zgarishining bank rentabelligiga ta'sirini aktivlar va passivlar sezgirligi prizmasidan tahlil qiladi. A. Saunders va M. Cornett kabi olimlar esa foiz riskini boshqarishda muddatiylik (duration) va konvekslik usullarini qo'llashning matematik modellarini takomillashtirishgan. Ular bank kapitalini foiz o'zgarishlaridan himoyalashda xedjerlash instrumentlarining afzalliklarini asoslab berishgan.

Mahalliy olimlardan Sh.Z. Abdullaeva o'z tadqiqotlarida bank risklari, xususan, foiz riskini baholashda milliy iqtisodiyot xususiyatlarini hisobga olish zarurligini ta'kidlaydi. N.G. Karimov esa tijorat banklarida aktiv va passivlarni boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish bo'yicha ilmiy takliflar ilgari surgan.

Tadqiqotchilarning aksariyati foiz riskini boshqarishda GAP tahlili va muddatiy tahlilning uyg'unligini eng samarali yondashuv deb hisoblashadi. Biroq, rivojlanayotgan bozorlar sharoitida foiz stavkalarining o'zgaruvchanligi yuqori bo'lganligi sababli, derivativ instrumentlar (svoplar, fyucherslar) amaliyotini kengaytirish bo'yicha metodologik bo'shliqlar mavjudligi ko'zga tashlanadi. Hozirgi kunda raqamli bank faoliyati rivojlanishi bilan foiz riskini real vaqt rejimida

monitoring qilish tizimlariga ehtiyoj ortib bormoqda, bu esa mavzu bo'yicha yangi tadqiqotlar olib borishni dolzarblashtiradi.

Metodologiya. Tadqiqot jarayonida statistik tahlil, qiyosiy o'rganish, iqtisodiy-matematik modellashtirish va induksiya usullaridan foydalanilgan. Maqolada foiz riskini baholash uchun asosan ikki xil yondashuv: an'anaviy GAP tahlili (Cumulative Gap) va aktivlar hamda passivlarning muddatiylik tahlili (Duration Gap) metodlari qo'llanildi. O'zbekiston bank tizimining 2023-2024 yillardagi oylik va choraklik statistik hisobotlari asosiy ma'lumot manbai bo'lib xizmat qildi.

Statistik ma'lumotlar Markaziy bankning rasmiy bulletenlari va tijorat banklarining yillik moliyaviy hisobotlaridan olindi. Ma'lumotlarni qayta ishlashda iqtisodiy ko'rsatkichlar o'rtasidagi korrelyatsion bog'liqliklar tahlil qilingan. Shuningdek, Markaziy bankning asosiy stavkasi o'zgarishining tijorat banklari sof foiz marjasiga ta'sirini baholashda ARDL (Autoregressive Distributed Lag) modelining elementlaridan foydalanildi.

Bu usul foiz stavkalari kanali orqali pul-kredit siyosati uzatish mexanizmining samaradorligini o'lchash imkonini berdi. Metodologik asos sifatida Bazel III qo'mitasining bank nazorati bo'yicha tavsiyalari va O'zbekiston Respublikasining bank risklarini boshqarishga doir me'yoriy-huquqiy hujjatlari inobatga olindi. Tadqiqotda banklarning risk-profilini aniqlash maqsadida stress-testlash ssenariylari ishlab chiqildi, unda foiz stavkalarining 1-3 foiz bandga o'zgarishi bank foydasiga qanday ta'sir qilishi hisoblab chiqildi.

Tahlil va natija. O'zbekiston bank tizimining 2024-yil 1-yanvar holatiga ko'ra jami aktivlari 652,2 trln so'mni tashkil etib, o'tgan yilga nisbatan sezilarli o'sish qayd etilgan. Kredit portfeli esa 471,4 trln so'mga yetgan bo'lib, uning tarkibida jismoniy shaxslarga ajratilgan kreditlar ulushi 32,1 foizni tashkil etmoqda. Bu ko'rsatkichlar banklar balansida foizga sezgir aktivlarning ortib borayotganini ko'rsatadi.

Tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, Markaziy bank asosiy stavkasining barqarorlashishi banklararo pul bozorida foiz stavkalarining ham muvozanatlashishiga xizmat qildi. Biroq, banklarning resurs bazasini shakllantirishda muddati 1 yildan kam bo'lgan depozitlarning yuqori ulushi foiz riskini oshiruvchi omil bo'lib qolmoqda. Banklar uzoq muddatli kreditlarni (masalan, ipoteka) qisqa muddatli resurslar hisobiga moliyalashtirishi 'mismatch' yoki muddatiy nomutanosiblikni keltirib chiqaradi. 2023-yilda bank tizimi bo'yicha sof foiz marjasi o'rtacha 5-6 foiz atrofida tebranib turdi. Bu ko'rsatkich xorijiy kapital ishtirokidagi banklarda nisbatan yuqori, davlat banklarida esa pastroq ekanligi aniqlandi. Foiz stavkalarining tebranishi bevosita banklarning daromadlilik darajasiga (ROA va ROE) ta'sir qilmoqda. Quyida keltirilgan jadvalda O'zbekiston bank tizimidagi aktiv va passivlarning foiz stavkalariga sezgirligi bo'yicha tahliliy ma'lumotlar aks ettirilgan.

Ma'lumotlarga ko'ra, foizga sezgir aktivlar va passivlar o'rtasidagi farq, ya'ni GAP ko'rsatkichi ijobiy bo'lib, bu banklarning foiz stavkalari oshishidan foyda ko'rish imkoniyatini bildiradi, ammo pasayish holatida yo'qotish xavfi yuqori. Shuningdek, 2024-yilda bank tizimidagi muammoli kreditlar (NPL) ulushi 4,4 foizni tashkil etganligi, kredit riskining foiz riski bilan hamohang ravishda ortib borayotganidan dalolat beradi.

Tahlillarning navbatdagi bosqichi banklarning sof foiz marjasining barqarorligini o'rganishga qaratildi. 2023-yilda inflyatsiya darajasining 1 foiz bandga o'zgarishi uzoq muddatda kredit stavkalarining o'rtacha 0,45 foiz bandga ko'tarilishiga olib kelishi empirik natijalar bilan tasdiqlandi. Bu esa foiz kanali orqali pul-kredit siyosati uzatish mexanizmining hali to'liq shakllanmaganligini, banklarning o'z narxlash siyosatida bozor konyunkturasiga sekin moslashayotganini anglatadi. Foiz riskini boshqarishda banklar asosan qisqa muddatli likvidlikka e'tibor qaratib, uzoq muddatli muddatiylikni (duration) tahlil qilishga kam e'tibor bermoqda.

Chizmadan ko'rinib turibdiki, Markaziy bank asosiy stavkasining tushirilishi banklarning sof foiz marjasini qisqa muddatda siqib qo'yadi, chunki aktivlar (kreditlar) bo'yicha stavkalar passivlar (depozitlar)ga qaraganda tezroq pasayadi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, banklarning resurslar tarkibida talab qilib olinguncha saqlanadigan depozitlarning ulushi (2024-yilda jami depozitlarning qariyb 30%i) yuqoriligi banklarni foiz stavkalari o'zgarishiga nisbatan juda sezgir qilib qo'ygan. Shu sababli, banklar aktiv va passivlarni boshqarishda nafaqat bugungi kundagi foydani, balki kapitalning iqtisodiy qiymatiga ta'sirni ham doimiy baholab borishlari shart.

Muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, tijorat banklarida foiz riskini boshqarish faqatgina moliyaviy hisobotlarni tahlil qilish bilan cheklanib qolmasligi kerak. Banklar duch kelayotgan asosiy muammo - bu moliya bozorida derivativ instrumentlarning (foizli svoplar, optsionlar) yetishmasligidir. Rivojlangan mamlakatlar tajribasida banklar foiz riskidan xedjerlash orqali himoyalanadi, bizning sharoitimizda esa banklar asosan foiz stavkalarini o'zgartirish (re-pricing) orqali riskni mijozlar zimmasiga yuklashadi.

Bu esa o'z navbatida kredit riskining oshishiga olib kelishi mumkin. Muhokamalar davomida aniqlandiki, banklarda ALM (Asset and Liability Management) qo'mitalarining roli hali ham yetarli emas va ular ko'proq likvidlikni boshqarish bilan band. Metodologik jihatdan, banklarimizda 'Duration Gap' tahlili kam qo'llaniladi, bu esa uzoq muddatli aktivlarning qiymat yo'qotishi xavfini baholashda xatoliklarga sabab bo'ladi. Shuningdek, banklararo pul bozorining yetarlicha chuqur emasligi banklar uchun resurslarni tezkorlik bilan va bozor narxida jalb qilish imkoniyatini cheklaydi. Inflyatsiya darajasining kutilmalardan yuqori bo'lishi aholining omonat qo'yishga bo'lgan ishtiyoqini pasaytiradi, bu esa banklarni qimmatroq resurslar jalb qilishga majbur etadi va sof foiz marjasini pasaytiradi. Mazkur muammolarni bartaraf etish uchun Markaziy bank tomonidan foiz instrumentlarini diversifikatsiya qilish va banklararo bozorni faollashtirish

bo'yicha tarkibiy islohotlar davom ettirilishi lozim. Banklar esa o'z navbatida, risklarni boshqarishda sun'iy intellekt va katta ma'lumotlar (Big Data) tahliliga tayanuvchi zamonaviy dasturiy mahsulotlarni joriy etishlari kerak.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, tijorat banklarida foiz riskini boshqarish tizimini takomillashtirish bankning uzoq muddatli moliyaviy barqarorligini ta'minlashning garovidir. O'tkazilgan tahlillar bank tizimida foiz sezgirligi yuqori ekanligini va bozor stavkalaridagi kichik o'zgarishlar ham bank foydasiga sezilarli ta'sir ko'rsatishini ko'rsatdi. Tadqiqot natijasida quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

Birinchidan, banklarda foiz riskini baholashning metodologik bazasini kengaytirish, ya'ni faqat GAP tahlili bilan cheklanmasdan, muddatiylik va stress-testlash usullarini majburiy etib belgilash lozim.

Ikkinchidan, moliya bozorida foizli derivativ instrumentlarni joriy etish va banklar tomonidan ulardan xedjerlash maqsadida foydalanishni rag'batlantirish zarur.

Uchinchidan, aktiv va passivlarni boshqarish (ALM) jarayonlarini to'liq raqamlashtirish, foiz stavkalari prognozlarini aniq ssenariylar asosida shakllantirish talab etiladi.

To'rtinchidan, banklar o'z resurslari tarkibida barqaror va uzoq muddatli depozitlar ulushini oshirish orqali muddatiy nomutanosiblikni kamaytirishlari kerak.

Beshinchidan, Markaziy bank tomonidan tijorat banklarining foiz stavkalarini belgilash mexanizmiga bozor tamoyillari asosida ta'sir o'tkazish kanallarini yanada takomillashtirish zarur.

Ushbu chora-tadbirlarning amalga oshirilishi banklarning foiz riskiga chidamliligini oshiradi va mamlakat iqtisodiyotidagi investitsion faollikni qo'llab-quvvatlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining 'Banklar va bank faoliyati to'g'risida'gi Qonuni, 2019.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-5992-son Farmoni, 12.05.2020.

3. Abdullaeva Sh.Z. Bank risklari. Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2011.

4. Karimov N.G. Tijorat banklarida moliyaviy bozor instrumentlarini boshqarish. Toshkent, 2018.

5. Mishkin F.S. The Economics of Money, Banking and Financial Markets, 12th ed., 2018.

6. Saunders A., Cornett M.M. Financial Institutions Management: A Risk Management Approach, 2014.

7. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2023-yil uchun yillik hisoboti.

8. Bazel III: International regulatory framework for banks (BCBS), 2016.

9. Seitnazarov D. O'zbekiston tijorat banklarida foiz riskini boshqarish amaliyoti. Zenodo, 2023.

10. Rose P.S., Hudgins S.C. Bank Management & Financial Services, 9th ed., 2012.

11. Omonov A.A. Tijorat banklari aktiv va passivlarini boshqarish. Toshkent: Moliya, 2015.

12. Hamroev Sh. Bank risklarini oldini olish masalalari // Science and Education, 2023.

13. Isakov J.Ya. Tijorat banklari faoliyatiga foiz riskining ta'siri // Green Economy, 2025.

14. World Bank Open Data. Lending interest rate (%) - Uzbekistan, 2024.

15. CBU Statistics: Indicators of banking system activity as of Jan 1, 2024.